

Культурно-просвітницький рух на Волині 1917 р.

А.П. РАЦІЛЕВИЧ

Житомирський державний університет ім. І.Я. Франка

Демократизація суспільного життя на початку березня 1917 р. сприяла розгортанню українського культурно-просвітницького руху. Його активізація на Волині упродовж березня-листопада 1917 р. у тій чи іншій мірі вже привертала увагу вітчизняних науковців. Часткову діяльність товариства “Волинська Просвіта” висвітлюється у дисертації С. Масюк¹. У роботі О. Малюти² простежено роль товариства в пробудженні національної свідомості, консолідації українського населення, обстоюванні його культурно-освітніх, економічних, політичних прав. Певне місце відведено діяльності “Просвіти” на Волині.

Д. Розовик досліджує взаємозв'язок державного й культурного будівництва на Волині, констатує піднесення українського культурного руху як складової творення національної державності у 1917–1920 рр.³

Розбудова національної системи освіти на Волині 1917 р. у контексті створення всеукраїнської національної школи і роль у цьому “Просвіти” досліджується в праці А. Кравченка⁴, І. Передерія⁵.

Розвиток культурно-просвітницького руху створював належне підґрунтя для розбудови незалежної держави, сприяв піднесенню національної свідомості широких верств народу, активізації українського руху упродовж березня-листопада 1917 р., що зумовлює важливість та актуальність досліджуваної теми.

Важливе місце в культурно-просвітницькому русі на Волині належить місцевій мережі товариств “Волинська Просвіта”. Період весни-літа ознаменувався для товариства затвердженням свого представництва в Центральній Раді, міських організаціях та комітетах, утвердженням належного місця в громадському житті Волині. В процесі реорганізації владних структур у губернії, товариство відзначилося активною діяльністю в формуванні демократичних органів влади. Окрім того “Волинська Просвіта”

налагоджує контакти з просвітянськими організаціями в регіонах Волині сприяє розширенню їх мережі, а також встановлює відносини з різними громадськими організаціями губернії.

Перші загальні збори товариства визначили такі напрямки його діяльності: видання агітаційних листків до народу, українських газет, творення українських політичних організацій, сприяння українізації школи, утворенню українських книгозбірень та ін.⁶

Виконуючи постанови перших загальних зборів товариство встановило тісні контакти з Волинською українською радою та Житомирським військовим українським клубом ім. Павла Полуботка. Спільно вони влаштували народний ярмарок до дня українського фонду, де відбувся народний мітинг, розпродаж книг, газет, національних прапорців⁷.

Для координації дій у руслі національного руху волинські просвітяни делегували на всеукраїнській з'їзд "Просвіт" своїх представників⁸. Таким чином, "Волинська Просвіта", як і в цілому всеукраїнська мережа "Просвіт", посилювала свою роль в українському русі, що мало велике значення для перспектив державотворення⁹.

В центрі уваги були просвітянські справи. Зокрема, створення шкільної комісії, робота якої спрямовулася на підготовку вчителів українців, поширення педагогічної літератури¹⁰.

Наполеглива праця здійснювалась товариством у справі українізації освіти у губернії. Міській владі було направлено з цією метою низку пропозицій. В одній із них зазначалося: "по тих народних школах де є потрібний для того персонал, у першій групі націоналізація (українізація – *Авт.*) повинна бути цілковитою, в другій і третій групах обов'язково потрібно української мови стільки годин, щодня скільки і російської; бажано, щоб уроки Закону Божого проводились на рідній мові"¹¹.

Делегувавши представників до Союзу Трудівників Школи, міської, повітової та губернської шкільних рад просвітяни вимагали українізувати перша чоловічу гімназію й жіночу з повною українізацією перших та

початкових класів, вивченням української мови й предметів українознавства в інших класах. Товариство приєдналося до постанов губернського з'їзду духовенства й мирян стосовно українізації духовних шкіл¹². Залучення комісара освіти на Волині М. Черкавського до участі в керуванні справами товариства свідчить про поглиблення взаємодії між “Просвітою” та владою в справі українізації шкіл¹³.

На жовтневих загальних зборах “Волинської Просвіти” перед губернським комісаром М. Черкавським було поставлене завдання провести негайну українізацію гімназії¹⁴.

Взаємозв'язок з губернською земською шкільною радою полягав у виробленні проекту позашкільної освіти, де товариство залучилося підтримкою Учительської Української Спілки. Було відновлено співпрацю з українським гуртком учительської семінарії, що дозволило всім учням-українцям користуватись книжковим фондом книгозбірні “Просвіти”¹⁵.

“Волинська Просвіта” матеріально підтримувала український друкований орган “Громадянин”¹⁶, залучилася до поширення преси та літератури в сільській місцевості та армійських частинах¹⁷. Для підняття національно-культурного рівня українців Волині товариство організувало дві секції: наукову та артистичну. Наукова секція мала дві підсекції: 1) громадських справ і наук (дві комісії: шкільна й агітаційна), 2) історично-літературну (дві комісії книжкову й викладову). Артистична поділилася на: театральну комісію, хор, оркестр¹⁸.

Консолідація українців, підвищення національної свідомості, загальноосвітнього й культурного рівня проводилося за допомогою філій товариства у губернії¹⁹. У 1917–1918 рр. “Просвіти” виникли в багатьох містах Волині, зокрема в Рівному, Луцьку, Здолбунові, Дубно, Острозі²⁰ і проводили досить активну роботу.

Так, коростенська “Просвіта” 17 липня влаштувала віче, на якому були прийняті резолюції з підтримкою українізації школи, церкви та заснування Української волосної ради²¹. Старокостянтинівське товариство “Просвіта”

характеризувалося активною культурно-мистецькою роботою. Було налагоджено контакти з військовими українцями та місцевим бібліотечним товариством²². У Кременеці, українське товариство “Просвіта” (заснувалася 12 жовтня), пріоритетним напрямком своєї діяльності обрало театральне мистецтво²³. Члени товариства організували українську книгарню й читальню для військових-українців²⁴. Українська громада Луцька провела українську маніфестацію, де було зібрано кошти для створення української школи. У місті утворився невеликий театр, у якому ставились українські п’єси²⁵.

Просвітяни, які водночас були членами товариства дослідників Волині, сприяли розвитку українського культурного життя Волині шляхом створення та підтримки історико-краєзнавчих музеїв Волинського регіону. Вони були, як зазначає М. Біляшівський суттєвим фактором зростання національної свідомості²⁶. Від березня 1917 р. у житомирському театрі проводяться українські вистави²⁷, а кафедральному соборі відновилися панахиди по Т.Г. Шевченку²⁸.

Отже, можна констатувати, що “Волинська Просвіта” діючи в складній обстановці в губернії, спромоглася налагодити вагому національну культурно-просвітницьку працю. Серед низки заходів “Просвіти” створення українських книгозбірень, улаштування вистав, налагодження взаємозв’язків із різними українськими організаціями в краї, що згуртувало українські національні сили, проведення українізації освіти в губернії.

Діяльність “Волинської Просвіти” у піднесенні освітнього рівня, участь у політичному житті, ведення культурно-просвітницької роботи, широке співробітництво із громадським і державними структурами “перетворилося в один із центрів формування державницького потенціалу України”²⁹.

Українізація освіти у діяльності “Волинської Просвіти” розглядалася як важливий фактор поширення національної свідомості та поглиблення процесів національного відродження.

Розбудова української системи освіти на Волині відбувалася в руслі загальнонаціонального процесу. Подією значної ваги в національно-

культурному житті України стало утворення 6 березня 1917 р. “Товариства розповсюдження шкільної освіти в Україні”. Основний вклад у розвиток національно-освітнього руху зробили “Просвіти” та “Товариство шкільної освіти”. Головним напрямком діяльності останнього була організація українського учительства й залучення його до створення національної освіти. Відповідною була мета діяльності – заснування українських шкіл та проведення українізації системи освіти в Україні³⁰. Українська інтелігенція, попри складні обставини воєнного і революційного часу, намагалися закласти основи національної системи освіти та української школи.

Після першого Всеукраїнського учительського з’їзду 5–6 квітня 1917 р. українське учительство отримало можливість контролювати діяльність шкільних округ і забезпечити вільний розвиток національно-освітнього руху, через створення Всеукраїнської шкільної ради³¹. За проектом розподілу шкільних округ по Україні Волинь увійшла до складу Київської шкільної округи³².

16 квітня 1917 р. відбулися організаційні збори українських педагогів Житомира, які ухвалили постанову про створення “народного університету”. Параграф другий статуту університету визначив мету діяльності закладу – широка культурно-просвітницька діяльність на Волині³³. Допомогу в організації “Народного університету” надав відомий український діяч І. Стешенко, якого до цієї справи залучив активний учасник українського руху на Волині Василь Кравченко³⁴.

30-го квітня історико-філологічний факультет, у зв’язку з проведенням українізації відкрив курси українознавства (географія та історія України, історія української мови й історія української літератури) на які записалося близько 200 чол.³⁵

Процес українізації освіти поширився на всі регіони Волині. У Рівному з цією метою, у першій початковій школі, організовано український гурток “Самоосвіта”³⁶, у Олевську – український гурток для національно-просвітньої

роботи³⁷, у Корці місцевий виконавчий комітет ухвалив відкрити в містечку українську гімназію і т.д.

Українізацію освіти на Волині підтримав організаційний український з'їзд на Волині 23–25 травня 1917 р.³⁸, за ним 1-ий Острозький повітовий Селянський З'їзд (23–25 червня 1917 р.)³⁹. У Новограді-Волинському місцева чоловіча гімназія, ще до розпорядження генерального секретаря народної освіти ввела обов'язковий курс української історії, вирішила зробити при своїй бібліотеці український відділ. Ініційований гурток українців-середньошкільників організував курс самоосвіти⁴⁰.

Посилення українізації школи на Волині викликали занепокоєння в російського вчительства, що переросло у спроби протидії цьому процесу⁴¹. Свідченням цього спротиву була анкета, розіслана губернською шкільною Радою при Земстві та Виконавчим комітетом учительського союзу по селах Волині. В анкеті були питання: чи потрібна українському народу школа на рідній мові, чи на російській⁴². Дописувач “Громадянина” вказує на упередженість та непрофесійність змісту анкети з педагогічної точки зору. Зрештою анкетування засвідчило, що переважна частина населення Волині висловились за українізацію освіти.

В цей же час серед різних категорій міського населення значний відсоток був негативно налаштований до цих зусиль української інтелігенції⁴³.

Згадувана анкета спонукала до посилення практичних кроків у проведені українізації освіти⁴⁴. Перед українською інтелігенцією постало завдання власними силами відстоювати свої національні інтереси, і не зволікати з відродженням національної школи. Як зазначає Т. Осташко, антагонізм між російською та українською інтелігенцією, щодо школи на першому етапі революції, був складовою частиною тих суперечностей, що з часом перетворилися на гострий політичний конфлікт між Центральною Радою і Тимчасовим урядом⁴⁵.

Для чіткої організації процесу українізації шкільної освіти в губернії було створено Волинську учительську спілку. З початку свого існування вона виявила себе як українська організація. Вона підтримувала ідею автономії України і визнавала Центральну Раду вищим керівним органом всього українства. Спілка засвідчила про свій намір приєднатися до Всеукраїнської учительської спілки⁴⁶. Відповідно до постанов Всеукраїнського професійного учительського з'їзду (10–12 серпня) до складу Центральної Ради було обрано 5 представників українського організованого учительства від Волинської губернії⁴⁷.

Вище наведений матеріал дозволяє констатувати, що влітку 1917 р. відбулося піднесення культурно-освітнього руху, вносилися зміни до навчальних планів і програм у відповідності з вимогами національної школи, проводилися короткострокові учительські курси тощо⁴⁸.

З початком нового навчального року в українського учительства з'явилися проблеми практичного характеру: скрутне матеріальне становище шкіл, низький рівень комплектації шкіл навчальною літературою, спротив українізації певними політичними силами. Ускладнювало ситуацію невизначеність позиції генерального секретаря освіти щодо українізації освітніх закладів⁴⁹.

Детальна інформація щодо українізації шкільної освіти міститься в доповідній записці комісара народної освіти на Волині М. Черкавського до генерального секретаря народної освіти від 1 жовтня 1917 р. Комісар одразу звернув увагу на вище згадану анкету та її сумнівні результати. На його думку, спинити шкідливу роботу противників українізації, було потрібно спеціальним наказом про неодмінне та швидке переведення навчального процесу на українську мову. Разом з тим цей процес мав підкріплюватися надходженням української навчальної літератури.

М. Черкавський відмітив зростання інтересу до українізації серед учителів церковних шкіл, висловлюючи думку про їхнє підпорядкування секретаріату освіти. У цьому контексті комісар зазначив, що в

церковноприходських школах, де вчителі є вихованцями духовної семінарії – відразу розпочалась українізація навчального процесу.

Стосовно міських гімназій із низьким рівнем українізації М. Черкавський вважав, що для них необхідно обов'язкове впровадження української мови. Разом з тим комісар запропонував видати спеціальний наказ до всіх чиновників про вимогу володіння українською мовою і ведення нею діловодства⁵⁰.

Від 18 жовтня комісар освіти Волині знову поінформував Генеральне Секретарство освіти про хід українізації. На його думку було необхідним обов'язкове впровадження лекцій з української мови, історії й географії. Переведення початкової школи на навчання українською мовою, реорганізація навчальної програми учительських семінарій та інститутів мало відбуватися у дусі виховання національно-свідомого учительства. Поповнення книгарень українськими підручниками слід було забезпечити гарантованою державною підтримкою⁵¹.

Відповідно ухвал 1-го та 2-го Всеукраїнських учительських з'їздів про основи національної початкової школи та повну українізацію початкової школи⁵² почали діяти навчальні заклади Житомира. Мала Рада Волинської губернської учительської спілки та учителі першої житомирської гімназії закликали генеральне секретарство освіти до здійснення невідкладних заходів що до перетворення житомирської 1-ї гімназії в національну українську⁵³.

Варто відзначити, що увага діячів національного руху на Волині до цього навчального закладу була не безпідставною, оскільки гімназія мала чималі професійно-педагогічні досягнення. Викладацький склад створив своєрідне середовище у громадському житті міста, де були сприятливі умови розвитку культурницької та наукової діяльності. У різний час у гімназії навчалися відомі українські діячі: історик та політолог, ідеолог українського консервативно-монархічного руху В. Липинський, відомий український вчений і громадський діяч І. Феценко-Чопівський, український мовознавець

К. Михальчук, композитор М. Скорульський, доктор медицини професор Ф. Букоємський, етнограф Л. Штернберг, бібліограф В. Боцяновський, польський поет Л. Совінський, професор Арцішевський, вчений-геолог П. Тутківський. Зрештою, педагогічні, наукові, культурні надбання гімназії послужили підґрунтям для перетворення її у 1919 р. на Вчительський інститут. Нині – це Житомирський державний університет ім. І.Я. Франка⁵⁴.

У жовтні 1917 р. відбулося відкриття Волинського народного університету. До його викладацького складу належали активні учасники українського руху, громадські діячі: В.Г. Кравченко, О.О. Фотинський, О.А. Івановський, М.Л. Лятошинський⁵⁵.

5 жовтня 1917 р. на засіданні педагогічної ради землемірного училища було розглянуто питання про введення українських курсів⁵⁶. 31 жовтня на засіданні педагогічної ради, обговорювалася клопотання учнів училища, щодо впровадження історії України, історії української літератури та української мови, як необов'язкових предметів. Зрештою викладання цих предметів було затверджено педагогічною радою училища.

Необхідність викладання українознавчих дисциплін усе послідовніше усвідомлювалось педагогічним та учнівським загалом Житомира. Так, у листопаді 1917 р. Спілка учнів українців шкіл Житомира писала до генерального секретаря освіти: "...Уявляючи з себе національно більш-менш свідомий осередок, розглянувши і обговоривши на своїх загальних зборах 11 листопада питання про українізацію шкіл в межах автономної України, звертаються з щирим проханням до Генерального Секретаря народної освіти неодкладно вжити заходів для приведення в програми всіх шкіл Житомира предметів, як то: 1) Історії України, 2) Історії українського писемства, 3) Географії України, а також негайно організувати для викладення цих предметів відповідні вчительські сили"⁵⁷.

У Луцьку силами національно свідомої інтелігенції, із середовища місцевої української громади та на її ж кошти було засновано українську школу⁵⁸. Однак, у повідомленні Луцького повітового народного комітету до

Генерального Секретаріату освіти зазначалося про незадовільний стан поповнення українських педагогічних кадрів, значна протидія чорносотенства, економічні фактори не сприяють веденню українізації шкіл в Луцькій окрузі⁵⁹.

Проведення українізації шкіл, підготовка українських педагогічних кадрів, впровадження українознавчих дисциплін відбувалася на тлі складної економічної та політичної ситуації. Тому процес реформування системи освіти за доби Центральної ради не встиг набрати систематичного характеру. Однак у цей період українській інтелігенції вдалось створити підґрунтя для відродження української освіти, що стало визначальним для діяльності наступних українських урядів у 1918–1920 рр.⁶⁰

Важливою складовою українського національного руху виявилася українізація церковного життя. Традиційне православ'я не залишилося осторонь українського культурно-просвітницького процесу⁶¹. Травневий з'їзд духовенства Волинської єпархії виявив прихильність частини православного кліру до українського національного відродження. Учасники з'їзду ухвалили: підтримати ідею автономії України; всі єпархії України підпорядкувати одній Київській митрополії; вимагати демократизації духовенства, з тим щоб піднести релігійно-моральний і національно-культурний розвиток народу; у духовних школах з початку нового академічного року ввести вивчення української мови, географію та етнографію рідного краю; при викладі російської історії звертати особливу увагу на історію України; у жіночих єпархіальних школах з початку нового академічного року ввести вивчення української мови, історії України та Волині, та української літератури, географію та етнографії України; в духовній семінарії⁶².

Належну увагу церковним проблемам приділяли й числені українські з'їзди Волинської губернії. Постанову про богослужіння українською мовою ухвалив Організаційний український з'їзд на Волині 23–25 травня⁶³. Перший Селянський З'їзд Волині поглибив ці домагання. Разом із ухвалою про богослужіння українською мовою, вирішили проводити підготовку до

церковного українського крайового собору, з'явилася вимога автокефалії української Церкви⁶⁴.

У липні відбувся другий з'їзд мирян волинської єпархії. Якщо на першому з'їзді було прийнято рішення про широкі заходи, щодо українізації школи та церкви, то на другому виявилися розбіжності у вирішенні українського питання. У повідомленнях з регіонів містилися відомості про недостатню активність сільського люду у вирішенні українізації, а подекуди нерозуміння її необхідності.

З'їзд ухвалив: “підтвердження ухвал першого з'їзду” і закликав населення “до творчої та організуючої національної праці”; “поступово та помірковано українізувати Церкву та школи”; “організувати забезпечення українськими книжками та підручниками церковних і шкільних бібліотек”. Разом із цим на з'їзді висловлювалася необхідність “повернути церковну службу до давнього місцевого укладу” й наголошено, що “національною вірою українського народу, на підставі історії краю – є східне Православ'я”⁶⁵.

Дослідник процесу національного відродження Православної Церкви Г. Надтока, зазначає: “з метою українізації церковної освіти передбачалось негайно відновити працю над створенням національної богослужбової літератури, дослідження вітчизняної церковної історії, археології, а також церковного права, етнографії та фольклору”⁶⁶. Подібну постанову було ухвалено на з'їзді Волинської єпархії.

Прихильниками відповідної позиції серед духовенства в Житомирі було ініційовано утворити українське церковне братство. Його метою були українізація церкви, збереження давніх народно-церковних звичаїв, співів, охорона церковної старовини, оновлення давнього українського церковного стилю. Зусиллям галицьких священиків та інтелігенції у місті було засновано бурсу, для утримання в ній українських дітей⁶⁷.

Однак національно-культурне відродження Православної Церкви на Волині, позначилося спробами протидії йому з боку представників кліру проросійської орієнтації. Дослідник історії церкви В. Ульяновський зазначає,

що особливо показовою стала боротьба навколо українізації Церкви – від гострого протистояння до різкого супротиву⁶⁸. Подібна ситуація на думку В. Липківського спричинилась до того, що протягом весни-літа 1917 р. “в церковних зібраннях, ще не досить виступав національний бік: духовенство як і мирянство поділилось не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне, і в тому і в другому брали участь і українці і росіяни”⁶⁹.

Відповідні зрушення відбувалися і серед волинського духовенства. Архієпископ Волинський Євлогій скликав Житомирське міське духовенство на раду, щодо українізації Православної Церкви на Волині. Значна часина присутніх стала на позицію протидії спробам українізації. Тільки два священники обстоювали разом з архієреєм українізацію Церкви – зазначала українська преса⁷⁰. У той же час на місцях ця ідея знаходила належну підтримку. 18 жовтня Другий ізяславський повітовий селянський з'їзд “висловив бажання, щоб українська церква воскресила свою автокефальність. Духovenство повинно бути виборне народом”⁷¹.

Національно-культурний рух у православній церкві проходив під ідеєю українізації церковного життя та освіти, започатковувався рух до демократизації церковної сфери, збільшення контингенту національно свідомого духівництва, появу гасел автономії українській церкві.

Цей рух українського духовенства пронизував різні сфери буття, охоплював не лише священників, а й широкий загаль громадянства і не обмежуючись сферою культури, перейшов на терени національно-політичні⁷².

Наведений матеріал дає підстави вважати український культурно-просвітницький рух на Волині періоду березня-листопада 1917 р. вагомим складовим українського національного руху. Розбудова національної системи освіти, сприяння українізації шкільних, громадських, державних установ підвищувало рівень національної свідомості населення краю. Широка культурно-просвітницька праця поглибила процес національного

відродження серед українців Волині, суттєво посилювала загальний державницький потенціал.

Джерела та література:

- ¹ Масюк С.О. Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (березень 1917–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 143 с.
- ² Малюта О.В. “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2005. – 20 с.
- ³ Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2002. – 310 с.
- ⁴ Кравченко А.А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2002. – 222 с.
- ⁵ Передерій І. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 176 с.
- ⁶ Держархів Житомирської обл. (далі – ДАЖО), ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 7.
- ⁷ Трудовая Волянь. – 1917. – 4 мая. – С. 4.
- ⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 2581, оп. 1, спр. 161, арк. 89, 96.
- ⁹ Малюта О.В. Вказ. праця. – С. 15.
- ¹⁰ ДАЖО, ф. 560, оп. 2, спр. 4, арк. 16 зв–17.
- ¹¹ Там само. – оп. 2, спр. 4, арк. 20.
- ¹² Там само. – оп. 2, спр. 2, арк. 8 зв.
- ¹³ ДАЖО, ф. 560, оп. 2, спр. 4, арк. 21.
- ¹⁴ Там само. – арк. 21 зв–22.
- ¹⁵ Там само. – арк. 22–22 зв.
- ¹⁶ Там само. – арк. 19 зв.
- ¹⁷ Там само. – арк. 21.
- ¹⁸ Там само. – арк. 17–17 зв.
- ¹⁹ Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії: Краєзнавчі розвідки. – Житомир: “Полісся”, 1997. – С. 100.
- ²⁰ “Просвіта” на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук ст., док. і матеріалів / ВДУ ім. Лесі Українки / В.К. Баран (ред.). – Луцьк: РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. – С. 24.
- ²¹ Нова Рада. – 1917. – 28 липня.
- ²² Громадянин. – 1917. – 10 вересня (23 серпня – н. ст.). – С. 10.
- ²³ ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр. 202, арк. 56.
- ²⁴ Нова Рада. – 1917. – 22 жовтня.
- ²⁵ Огарін Д. 1917 рік на Волині: Дис... канд. іст. наук., Інститут історії АН УРСР. – К., 1964. – С. 65.
- ²⁶ Біляшівський М. Наші національні скарби. – Київ: Шлях, б/р. – 15 с.
- ²⁷ “Жизнь Волини”. – 1917. – 3 марта.
- ²⁸ Волянь. – 1917. – 18 марта.
- ²⁹ Малюта О.В. Вказ. праця. – С. 11.
- ³⁰ Осташко Т.С. Український національно-освітній рух у 1917 р. // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 1999. – Вип. 3. – С. 87.
- ³¹ Там само. – С. 89.
- ³² Кравченко А.А. Вказ. праця. – С. 122.
- ³³ Воляньские народные известия. – 1917. – 15 мая. – С. 9.
- ³⁴ Лобода Т. Суспільно-політична та наукова діяльність В.Г. Кравченка (1862–1945): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 1999. – С. 64.
- ³⁵ Воляньские народные известия. – 1917. – 15 мая. – С. 10.
- ³⁶ Нова Рада. – 1917. – 25 квітня.
- ³⁷ Громадянин. – 1917. – 14 липня (27 – н. ст.). – С. 16.
- ³⁸ Там само. – 4 липня (20 – н. ст.). – С. 5.
- ³⁹ Там само. – 14 липня (27 – н. ст.). – С. 5.
- ⁴⁰ Там само. – 1917. – 8 листопада (21 листопада – н. ст.). – С. 8.

- ⁴¹ Осташко Т.С. Вказ. праця. – С. 88.
- ⁴² Громадянин. – 1917. – 10 вересня (23 – н. ст.). – С. 2.
- ⁴³ Осташко Т.С. Вказ. праця. – С. 91.
- ⁴⁴ Громадянин. – 1917. – 10 вересня (23 – н. ст.). – С. 14.
- ⁴⁵ Осташко Т.С. Вказ. праця. – С. 89.
- ⁴⁶ Громадянин. – 1917. – 23 вересня (8 жовтня – н.ст.). – С. 8.
- ⁴⁷ Передерій І. Вказ. праця. – С. 38.
- ⁴⁸ Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – С. 15.
- ⁴⁹ ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр. 70, арк. 41.
- ⁵⁰ Там само. – спр. 52, арк. 25–26зв.
- ⁵¹ Там само. – арк. 29–30зв.
- ⁵² Передерій І. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁵³ ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр. 70, арк. 58.
- ⁵⁴ Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка – 85 років: Історичний нарис. – Ж; Косенко, 2004. – С. 31–32.
- ⁵⁵ Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: Підручник з краєзнавства. – Житомир, Косенко, 2006. – С. 275.
- ⁵⁶ ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр. 70, арк. 105.
- ⁵⁷ Там само. – арк. 97.
- ⁵⁸ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1472, арк. 15.
- ⁵⁹ ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр. 52, арк. 74–74зв.
- ⁶⁰ Осташко Т.С. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁶¹ Історія релігій в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – С. 334.
- ⁶² Громадянин. – 1917. – 5 (18 – н. ст.) травня. – С. 8.
- ⁶³ Там само. – 4 (20 – н. ст.) липня. – С. 5.
- ⁶⁴ Там само. – С.9–10.
- ⁶⁵ Там само. – 14 липня (27 – н. ст.). – С. 14–15.
- ⁶⁶ Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 рр. / КНУ ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1996. – С. 30.
- ⁶⁷ Громадянин. – 1917. – 23 вересня (8 жовтня – н. ст.). – С. 7.
- ⁶⁸ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1997. – С. 96.
- ⁶⁹ Липківський В. Відродження церкви в Україні 1917–1920. – Торонто: “Добра книжка”, 1959. – С. 14.
- ⁷⁰ Громадянин. – 1917. – 8 листопада (21 листопада – н. ст.). – С. 7.
- ⁷¹ ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр. 52, арк. 55.
- ⁷² Історія релігій в Україні. – Т. 3. Православ'я в Україні. – С. 347.